

1. Kultúra – 2. története

1. A kultúra fogalma

Civilizáció

Megkülönböztetünk kultúrát és civilizációt. Ez utóbbi szó először a francia nyelvterületen honosodott meg, ahogy arról Lucien Febvre, francia történész írt a két világháború között. 1929-ben tartott előadást „Civilizáció: a szó és a gondolat” címmel.

Míg korábban a civilizált ember fogalmát egyértelműen megkülönböztették a vadember fogalmától, addig a 30-as évek közepére a két fogalom egybemosódott. Civilizációnak kezdték nevezni a primitív népek kultúráját is. A hunok civilizációjáról, a hutuk civilizációjáról beszélnek, noha eddig ők egyértelműen a barbárság megtestesítői voltak. Néhol pedig egyenesen a hunok kultúráját emlegetik, amit végképp abszurdnak tart Febvre. Mi az oka ennek a zavarnak? Hogyan lehet tisztába tenni melyik szó mit jelent?

Febvre egy kis szóetimológiával próbálja tisztázni a szavak jelentése közti különbségeket: A civilizáció szó először 1766-ban fordul elő írott szövegben, előtte persze szóban minden bizonnyal létezett, ám max. egy fél évszázaddal korábban. A civilizáció szó francia gyökeréhez kapcsolódó szavak (civilité, politesse) egyértelműen a barbár emberek, a barbarizmus ellentétéjeként jelenik meg. 1770 körül aztán főnév lesz a korábbi melléknévből: divatba jön a civilizáció terminus, mint a barbarizmus, a barbárság tökéletes ellentettje. Olyannyira hogy a francia felvilágosodás filozófusai már előszeretettel elmélkednek a francia civilizáció folyamatain, sőt 1798-ban a francia akadémiai szótárba is bekerül egy szócikk „civilizáció” címmel.

Jól kivehető, hogy a civilizáció szót valamilyen kulturális fölény kifejezésével kötik egybe. Úgy gondolkoznak a francia felvilágosodás gondolkodói a világtörténelem menetéről, hogy az a vadembertől a barbárságon keresztül egy egyenes ívű fejlődés során vezet a civilizáltsághoz. A civilizáció eleve egy folyamat, egy fejlődési ív, egy egyirányú, pozitív út, ami előre mutat. (Kivéve Rousseau).

Nemsokára azonban ez a szemlélet is megváltozik: a civilizáció sem egy hármasséma többé, hanem fokozatai vannak, ráadásul az emberiségen nem egyszerre vonul végig, hanem földrajzi értelemben és időben is különböző szintekre osztódik. Megjelenik a civilizáció szó többes száma: immáron nem egy egyetemes emberi civilizációról, hanem civilizációkról beszélnek. Febvre szerint először többes számban, 1819-ben használják a szót, az egyes szám relativizálása pedig Febvre szerint valamikor 1780 és 1820 között mehetett végbe.

A francia forradalomhoz és az azt megelőző felvilágosodáshoz köthető optimizmus, hit a töretlen fejlődésben lassan erodálódik. A forradalom leverését követően a gondolkodók is rájöttek: a civilizációk meg is halhatnak akár, nem feltétlenül maradnak életben, akármilyen fejlettnek tekintik is magukat. Ez az átmeneti törés a civilizáció és optimista hit összekapcsolása terén azonban tényleg csak átmenetinek bizonyul: a monarchia restaurációjával egy időben a gondolkodók ismét összekapcsolják a kettőt.

Francois Guizot két vertes munkájának címében is felbukkan a szó: „de la civilisation en Europe” és „De la civilisation en France”. Ahogy Guizot írja: „A fejlődés és a haladás ideája számomra egyértelműen a civilizáció szó fundamentális alapjához tartozik.” A

társadalom ugyanúgy fejlődik, halad előre, ahogy a szellem is egyre kifinomultabb lesz. Nemcsak társadalmi értelemben, hanem intellektuális értelemben is fejlődik a világ. Persze nem egyformán: Guizot szerint Angliában egyértelműen csak a társadalom fejlődött, a Német Birodalomban csak a szellem, az intellektus, és egyedül Franciaországban figyelhető meg mindkettő előrehaladása egyszerre. A civilizáció a francia gondolkodóknál valami racionális és univerzális fejlődés lenne. A barbárságból kivezető út, emancipáció.

Kultúra

A Német Birodalom területén ezzel az egyetemes és racionális fejlődést tükröző felfogással szemben, amely a civilizáció szóban kulminált, egy másik szó került lassan az érdeklődés középpontjába. A kultúra (Kultur) szó játszott központi szerepet a német gondolkodók írásaiban. Alexander Humboldt szerint egy törzs lehet civilizált abban a külsődleges értelemben, amit adott esetben egy politikai rendszer vagy anyagi fejlettség jelöl, ám ettől függetlenül kulturálatlan, mivel szellemiekben nem tud semmi jelentőset felmutatni.

Norbert Elias, a náci elöl 1993-ban Londonba menekülő történész dolgozta fel legjobban a kultúra szó jelentésének történetét. „A civilizáció folyamata” című könyvében foglalja össze a kultúra jelentésével összefüggő gondolatait, melyet 1939-ben publikál, de elismerésre a könyv csak jóval a második világháborút követően tesz szert.

Elias szerint a francia hagyományban a civilizáció szó egy olyan sokoldalú egésze vonatkozik, amely a társadalom politikai, gazdasági, vallási, technikai, morális életét is befolyásolja. Ezzel szemben a német gondolkodók szemében a civilizáció elsősorban valami külsődleges jelent, valami anyagit, valami kézzel foghatót, ami ráadásul mégis egyetemesen emberi. A német kultúra szó viszont éppen helyhez és időhöz kötött, és elsősorban a lélekkel, egészen pontosan egy adott nemzet lelkével hozható összefüggésbe. Saját szellemi teljesítményük méltatásakor sohasem a német civilizációról, hanem a német kultúráról beszélnek.

Intellektuális, művészi és vallási tényezők játszhatnak csak szerepet a kultúra kialakításában, gazdasági, politikai vagy egyéb társadalmi tényezők nem befolyásolják az ily módon értelmezett kultúrát. A kultúra ezen túlmenően nemcsak nemzeti volt, hanem egyben valami személyes is. A szót egyébként J.G. Herder vezette be, aki Cicero-tól kölcsönözte a fogalmat. Cicero még a mezőgazdasági műveléshez kapcsolható kifejezést vetítette rá az emberi gondolkodás fejlesztésére, művelésére. A német kultúra szó így elsősorban a szellem, a lélek művelésének, képzésének (Bildung) háttérében érthető meg. Egy francia vagy angol polgár nevezhette magát civilizáltnak, anélkül, hogy azért megdolgozott volna. Ők egyszerűen bele születtek a civilizációba, nem kellett mást tenniük civilizáltságukért. Ellenben egy német csak akkor nevezhette magát kulturált embernek, ha szellemi képességeit kifejlesztette, ha nevelték és oktatták.

A civilizáció a németek szemében valami veszélyesen egyetemeset jelentett, ami a helyi és egyedi kultúrákat felfalhatja. Ez az erőszakos mivolta a civilizációnak a németek szerint abból is eredt, hogy a francia philosoph-ok tulajdonképpen udvari filozófusok lettek volna, akik támogatták a központosított királyi udvari politikát. Ezzel szemben a német értelmiségiek még a kis fejedelemségekben is mindig az ellenzék pozícióját foglalták el. A német társadalmi elit az ő szemükben egyenesen kulturálatlan volt. A társadalmi életből való

kizártságuknak is köszönhető, hogy befelé forduló művelődésszéményt vallottak magukénak, amelyben az egyén tudományos és művészi tudásának fejlesztése állta középpontban.

Civilizáció és kultúra különbsége rávetítődött minden másra: lelki erény és materializmus, becsületesség és ügyeskedés, ravaszkodás, egy belsőből fakadó moralitás és egy külsődleges udvariasság ellentéte vált a kettő ellentétéből. Mindeközben Németországban a „konzervatív forradalomnak” köszönhetően létrejött egy új értelmiségi réteg, amely már nem a szellem és a lélek művelésével kacsolták össze a kultúrát, hanem valami elementáris ösztönnel, miközben a racionális civilizációval szemben továbbra is kritikusak voltak. A kultúra organikus valami, ami ösztönösen megvan egy-egy népben, szemben a művileg létrehozott civilizációval. A civilizáció egy üres váz marad, mindenféle spirituális alapzat hiányában. Legjelesebb képviselője ennek a fajta kultúrafelfogásnak: Oswald Spengler. A racionális szellem, amely a 19. század végére a német államot és társadalmat is utolérte a második ipari forradalom keretében, veszélyeztette a német népi lelkiséget.

Persze a Bildung értelmétől eltérő német kultúrfogalomnak is megvannak a gyökerei: Dilthey szellemtörténete a racionálisan megmagyarázható törvényekkel szemben a természettől elemelkedett szellem kibontakozását alapul. A franciák magyarázataival szemben a német gondolkodók megérteni akarnak.